

HISTORIA I SPOŁECZEŃSTWO

Ihar Bortnik

KULTURA POLITYCZNA SZLACHTY WOJEWÓDZTWA POŁOCKIEGO NA PRZEŁOMIE XVI–XVII WIEKU W ŚWIETLE INSTRUKCJI SEJMIKOWYCH

Do wieku XVI ziemia połocka miała znaczną autonomię w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po przyłączeniu do WKŁ zachowała ona integralność terytorialną, tradycje polityczne oraz prawne. Likwidacja Księstwa Połockiego według inicjatywy wielkiego księcia Witolda w roku 1392 oraz wprowadzenie instytucji namiestników (od początku wieku XVI – wojewodów) wyznaczonych przez wielkiego księcia nie doprowadziły do znaczących zmian w życiu wewnętrznym na obszarze Połocczyny. Autonomia ziemska była niejednokrotnie potwierdzana przywilejami wielkich książąt. Istotą życia społeczno-politycznego ziemi połockiej do wieku XVI był brak ściśle określonych praw dotyczących poszczególnych grup społecznych. Wszystkie grupy społeczne swobodnie korzystały z miejscowego prawa pospolitego¹. Nawet w tzw. gramotach potwierdzalnych wielkich książąt Zygmunta I w roku 1511 i Zygmunta II Augusta w roku 1547 jako odbiorcy przywileju ziemskiego występują „bojare połockije i meszczanie i veś gorod, i vsia zemlia Połockaja”². Zgodnie z przywilejem wielki książę nie mógł traktować ludzi wolnych jako swoją własność. Chociaż, jak na to wskazują badania współczesne, praktyka realna życia społecznego

¹ М.Д. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва месцаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII стст.*, Мінск 2008, s. 57.

² *Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. археогр. комиссией*, Т. 2: 1506–1544, Санкт-Петербург 1848, s. 86; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. археогр. комиссией*, Т. 3: 1544–1587, Санкт-Петербург 1848, s. 15.

w pierwszej połowie XVI wieku nie zawsze była odpowiednikiem deklaracji oficjalnych³.

W XVI w. trwa proces integracji województwa połockiego z przestrzenią społeczno-polityczną Wielkiego Księstwa Litewskiego, a po unii lubelskiej – Rzeczypospolitą Obojga Narodów. Samo nadanie dla Połocka prawa magdeburskiego w 1498 r. oznaczało usunięcie mieszczan połockich z jurysdykcji ogólnoziemskiej⁴. Kształtowanie prawa państwowego przez Statuty WKL, reformy z lat 1564–1566, które zakładały unifikację systemu administracyjnego, stworzenie sejmików szlacheckich oraz sądów ziemskich w województwach i powiatach, unia lubelska wprowadzająca sejmy walne przyczyniło się do szybkiego włączenia województwa połockiego w struktury społeczno-polityczne WKL i Rzeczypospolitej. Specyfika sytuacji na terenach Połoczczyzny polegała na tym, że w ciągu lat 1563–1579 Połock oraz część województwa były obiektem okupacji moskiewskiej. Tylko zawarcie umowy z Moskwą w 1582 r. pozwoliło przedłużyć proces integracji społeczno-politycznej w województwie połockim.

Tematem niniejszego artykułu jest eksplikacja istoty kultury politycznej szlachty województwa połockiego na przełomie XVI–XVII w. Celem badania jest również odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu społeczeństwo szlacheckie zostało włączone w struktury kulturalne WKL i RP oraz rozwijało odpowiadającą temu świadomość i w jakim stopniu zachowało tradycyjne cechy kultury regionalnej.

Kultura polityczna Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII w. często była przedmiotem wielu badań naukowych. Najbardziej znacząca na ten temat praca należy do historyka polskiego E. Opalińskiego *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*⁵. Za pomocą metodologii badacza amerykańskiego G. Almonda została podjęta głęboka analiza kultury politycznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1632. Definicja kultury politycznej jest pewnego rodzaju modyfikacją ujęcia przedstawionego przez

³ В. Варонін, *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст.*, „Беларускі гістарычны агляд” 1998, Т. 5, Сп. 1 (8), s. 27–66; В. Варонін, *Полацкія пунтныя службы ва ўрадавай палітыцы ВКЛ*, „Беларускі гістарычны агляд”, т. 7, вып. 2 (13), s. 305–324; *Спірыдонаў М. Полаччына ў сярэдзіне XVI ст.*, „Полацкія гістарычныя запіскі” 2004, т. I, s. 5–19.

⁴ Мимо то, в końcu XV i w pierwszej połowie XVI w. miały miejsce spory z powodu stanu prawnego mieszczan połockich: М.Д. Макараў, *Ад насача да магдэбургіі...*, s. 70–78.

⁵ E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*, Warszawa 1995.

G. Almonda: „[...] Mówiąc o kulturze politycznej mamy na myśli sferę postaw odnoszących się do życia publicznego, regulujących je norm, wreszcie wyobrażeń społeczeństwa co do roli, jaką w tym systemie spełnia. Za czynniki kształtujące postawy i orientacje (a jednocześnie współtworzące kulturę polityczną) uznajemy świadomość polityczną, wartości, tradycję, wreszcie rzeczywistość polityczną”⁶. W swoim badaniu E. Opaliński skupił się na pięciu zagadnieniach: podejście szlachty do systemu politycznego panującego w Rzeczypospolitej oraz jej oddzielnych instytucji; system wartości oraz świadomość polityczna szlachty; reakcja społeczeństwa szlacheckiego na decyzje władzy państwowej; postulaty oraz życzenia szlachty w stosunku do instytucji politycznych; stosunki między ustrojem politycznym i kulturą polityczną. Źródła w badaniu E. Opalińskiego stanowią instrukcje sejmikowe, dyjaryjusze sejmowe oraz sejmikowe, wspomnienia, traktaty polityczne, publicystyka i korespondencja. Wykorzystano głównie dokumenty z historii Królestwa Polskiego. Wynikiem badania jest stwierdzenie o przynależności szlacheckiej kultury politycznej Rzeczypospolitej do określonego przez G. Almonda typu kultury. Jego cechami specyficznymi są rozumienie przez społeczeństwo istoty systemu politycznego i jej uznanie, aktywność polityczna, przekonanie o możliwości wpływu na decyzje polityczne, znaczny stopień wiedzy oraz kompetencji w sferze polityki⁷. Jednocześnie warto podkreślić, że problem szlacheckiej kultury politycznej był wielokrotnie rozpatrywany w historiografii polskiej w związku z badaniem szeregu zagadnień życia społeczno-politycznego Rzeczypospolitej. W związku z tym należy wymienić, oprócz badania E. Opalińskiego, utwory U. Augustyniak, J. Ekesa, W. Kriegseisena, A. Mączaka, A. Rachuby, J. Tazbira, H. Wisnera⁸. Z historiografii białoruskiej należy wskazać analizę szlachty WKL

⁶ Tamże, s. 15.

⁷ Tamże, s. 7, 294.

⁸ U. Augustyniak, *Wazowie i królowie rodacy. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999; J. Ekes, *Złota demokracja*, Warszawa 1987; W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem: (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010; A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, Warszawa 2002; E. Opaliński, *Sejm srebrnego wieku. Między głosowaniem większościowym i liberum veto*, Warszawa 2001; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002; J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Poznań

jako fenomenu społeczno-politycznego podjętą przez P. Łojkę. Istotną uwagę w tym opracowaniu poświęcono badaniu aktywności społecznej, interesów politycznych oraz świadomości społeczno-politycznej szlachty z WKŁ⁹.

W danym artykule kulturę polityczną pojmowano – zgodnie z ujęciem G. Almonda – jako całościowy stosunek do systemu politycznego oraz jego osobnych instytucji, jak również wyobrażenia społeczeństwa stosownie do jego roli politycznej w tym systemie¹⁰.

Bazę źródłową danego opracowania stanowią instrukcje sejmików połockich. Z tych instrukcji przełomu XVI–XVII w. są dostępne:

- fragmenty instrukcji sejmiku, który wiarygodnie działał przed sejmem 1597 r., w końcu grudnia 1596 czy na początku stycznia 1597 r. (o tej instrukcji wiadomo z wydania *Dyaryusze sejmowe r. 1597*)¹¹;
- instrukcja sejmikowa odnosząca się wiarygodnie do stycznia 1598 r.¹²;
- instrukcja sejmikowa od 16 maja 1606 r. wręczana posłom na zjazd przedrokoszowy w Lublinie¹³;
- list szlachty połockiej do podczaszego WKŁ Janusza Radziwiłła z podziękowaniem za poparcie rokoshu od 2 lutego 1607 r.¹⁴;
- instrukcja sejmikowa od 18 marca 1607 r. wręczona posłom na zjazd rokoshowy w Jędrzejowie¹⁵;
- przedsejmowa instrukcja sejmikowa od końca 1607 r.¹⁶;

2002; H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982.

⁹ П.А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII стст.*, Mińsk 2002.

¹⁰ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 5.

¹¹ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, red. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 422.

¹² Biblioteka książąt Czartoryskich (BCzart.) w Krakowie, Sygn. 2234, s. 237–243.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów (AR), Dział II, Nr 450.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów (AR), Dział II, Nr 507.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów (AR), Dział II, Nr 510; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BPAU-PAN) w Krakowie, Sygn. 360, k. 188–189.

¹⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BPAU-PAN) w Krakowie, Sygn. 360, k. 190–191.

- przedsejmowa instrukcja sejmikowa od 4 grudnia 1608 r.¹⁷;
- przedsejmowa instrukcja sejmikowa od sierpnia 1611 r.¹⁸

Można domniemywać, że następne instrukcje sejmiku połockiego po 1611 r. znane są dopiero od czasów elekcji 1632 r. i królowania Władysława Wazy (1638 i 1640 r.). Te instrukcje zostały poddane analizie w artykułach W. Hałubowicza¹⁹.

Kultura polityczna szlachty połockiej nie znalazła dotąd odpowiedniego odzwierciedlenia w historiografii. We wcześniejszych badaniach naukowych uwaga była skupiona przede wszystkim na historii ziemi połockiej w XIV – pierwszej połowie XVI w.²⁰ Brakuje natomiast badań poświęconych procesom społeczno-politycznym na Połoczczyźnie w końcu

¹⁷ Patrz: В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г.*, „Полацкія гістарычныя запіскі” 2006, Т. III, s. 70–72.

¹⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BPAU-PAN) w Krakowie, Sygn. 365, k. 49–52.

¹⁹ В.У. Галубовіч, *Інструкцыя полацкай шляхты на элекцыйны сойм 1633 г.*, [w:] *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі*, materiały V Międzynarodowej konferencji naukowej (24–25 października 2007), Połock, s. 51–58; В.У. Галубовіч, *Пасольская інструкцыя ад шляхты Полацкага ваяводства на сойм 1640 г.*, [w:] *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі*, materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej, Połock 2003, s. 41–49.

²⁰ Główne publikacje na ten temat: М.Д. Макараў, *Ад пасада да магдэбургіі*; В. Варонін, *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст.*, s. 27–66; В. Варонін, *Полацкія пуньня слугі ва ўрадавай палітыцы ВКЛ*, s. 305–324; М. Спірыдонаў, *Полаччына ў сярэдзіне XVI ст.*, s. 5–19; В. Варонін, *Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове XVI ст.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2002, Т. 17, s. 211–219; П.Л. Дружиковский, *Исторические судьбы Витебской губернии с конца XIII до начала XVI в.*, [w:] *Памятная книжка Витебской губернии за 1867 год*, Sankt-Petersburg 1867, s. 3–99; В. Панов, *Социальный строй Полоцкой земли по данным «Полоцкой ревизии 1552 года»*, „Журнал Министерства Народного Просвещения, 1915”, cz. 1, kwiecień, s. 209–263, 1915, cz. 2, maj, s. 1–64; В.И. Пичета, *Полоцкая земля в начале XVI в.*, [w:] *Белоруссия и Литва XV–XV вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития)*, под ред. З.Ю. Копыского, В.Д. Королюка, Н.Н. Улащика, Moskwa 1961, s. 213–262; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, pod red. А.Л. Хорошкевич, wyd. 3., Moskwa 1980, s. 109–213; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, pod red. А.Л. Хорошкевич, wyd. 3, Moskwa 1982; А.Л. Хорошкевич, *Внешняя торговля Полоцка и ее влияние на политическое и социально-экономическое развитие Полоцкой земли*, [w:] *Spółczesność. Gospodarka. Kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestelecie pracy naukowej*, red. S. Herbst, Warszawa 1974, s. 59–68; И. Якубовский, *Земские привилегии Великого Княжества Литовского*, „Журнал Министерства Народного Просвещения” 1903, cz. 1, kwiecień, s. 275–279, 1903, cz. 2, czerwiec, s. 296–298; М. Ясинский, *Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства*, Kijów 1889.

XVI i na początku XVII w. Wyjątek stanowią artykuły W. Hałubowicza, w których dokładnie zbadano problematykę konfesyjną w działalności sejmików połockich²¹, i W. Padalińskiego, poświęconego sprawie reprezentacji sejmowej dotyczącej szlachty połockiej²².

Intencje społeczno-polityczne rozpatrywano z reguły w kontekście analizy życia społecznego Rzeczypospolitej. W szeregu badań treść instrukcji sejmików połockich rozpatrywano w związku z walką parlamentarną dotyczącą swobód religijnych w Rzeczypospolitej²³. Dość dokładnie treść instrukcji połockich z lat 1597 i 1599 przeanalizowano w kontekście walki konfesyjno-politycznej w monografii L. Jarminińskiego²⁴. Instrukcje z lat 1607 i 1611 wymieniono jako ilustrację specyfiki kultury politycznej w WKL i Rzeczypospolitej przez E. Opalińskiego oraz P. Łojkę²⁵. Szczególną uwagę poświęcono instrukcji dla szlachty połockiej na zjazd lubelski 1606 r. w pracy J. Maciszewskiego na temat rokoszu z lat 1606–1609. Tę instrukcję rozpatrywano jako przykład najbardziej radykalnego prądu w ramach opozycyjnego ruchu szlacheckiego w czasie rokoszu²⁶. W innym swoim opracowaniu J. Maciszewski zajął się dokumentami dotyczącymi

²¹ В. Галубовіч, *Конфесійная праблематыка на сойміках Полацкага ваяводства ў канцы XVI – сярэдзіне XVII стст.*, [w:] *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт., рэдкал.*, pod red. С.В. Марозава і in., cz. 1, Grodno 2009, s. 179–185.

²² У.А. Падалінскі, *Соймавае прадстаўніцтва Полацкага ваяводства ў канцы XVI ст. Спраба аналізу*, [w:] *Полацкі музейны штогоднік (зборнік навуковых артыкулаў за 2010 год)*, Połock 2011, s. 155–164.

²³ H. Wisner, *Rozgróźnieni w wierze*, s. 93–94; П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 года)*, Sankt-Petersburg 1901, s. 239–240, 546; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 143, 223, 234, 239–240, 266; E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, T. 34, 1989, s. 29; H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648*, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, T. 23, 1978, s. 127–128, 143–144.

²⁴ L. Jarminiński, *Bez użycia siły: działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, s. 170–173, 212–218.

²⁵ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 28, 35, 138, 170, 194; П.А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель...*, op. cit., s. 87.

²⁶ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609): studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężycy do Janowca*, Wrocław 1960, s. 157–159.

szlachty połockiej w 1607 r.²⁷ Na wspomniane dokumenty wskazuje też H. Wisner²⁸ w kontekście badania rokoszu w WKŁ. Treść instrukcji 1611 r. została przeanalizowana w utworze J. Bylińskiego poświęconym działalności sejmu 1611 r.²⁹ Naukowcy białoruscy, W. Hałubowicz i A. Radaman, wydali drukiem instrukcję z 1608 r., której oryginał znajduje się w zbiorach Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu. Do tej publikacji został dołączony komentarz w charakterze ogólnym³⁰. Istotną rolę w rozumieniu kultury politycznej w regionie mają badania W. Hałubowicza poświęcone cechom konfesyjnym i etnicznym szlachty połockiej³¹.

Przed rozpoczęciem analizy instrukcji sejmikowych należy przeprowadzić dokładną charakterystykę przekroju społecznego szlachty połockiej w końcu XVI i na początku XVII w. Z badań historii Połocczyny XVI w. wiadomo, że wśród szlachty połockiej według stanu społeczno-ekonomicznego przeważała drobna i średnia szlachta. Zgodnie z danymi M. Spirydonawa, wśród 163 szlachciców wymienionych w rewizji połockiej w 1552 r. 100 osób, czyli 61,3% można zaliczyć do kategorii szlachty najdrobniejszej, która miała średnie 6,9 dymy oraz przekazywała wojsku najwyżej jednego konia. Do szlachty drobnej należało 60 osób (36,9%), posiadających przeciętnie 55,9 dymy oraz przekazujących wojsku od 1,5 do 10 koni. Tylko trzy osoby można zaliczyć do rangi szlachty średniej

²⁷ J. Maciszewski, *Jeziorna 1607 (wokół uniwersalu detronizacyjnego rekonesans badawczy)*, [w:] *Świat pogranicza*, red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górzyński, Warszawa 2003, s. 207–208.

²⁸ H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, z. 2, s. 294.

²⁹ J. Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 1970, s. 65–70.

³⁰ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г....*, op. cit., s. 70–72.

³¹ В.У. Галубовіч, *Каталіцкая царква ў Полацкім ваяводстве ў канцы XVI – першай палове XVII стст.*, [w:] *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки*, 2011, Nr 1, s. 13–17; В.У. Галубовіч, *Праваслаўная шляхта ў кантэксце канфесійнага жыцця Полацкага ваяводства ў другой палове XVI – сярэдзіне XVII стст.*, [w:] *Міжканфесійныя адносіны ў Полацкім ваяводстве (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)*: отчет о НИР (заключ.) / Uniwersytet Państwowy w Połocku 2011, s. 25–31 (Nr G09ПЛ-003); В. Галубовіч, *Шляхта польскага паходжання ў Полацкім ваяводстве ў канцы XVI–XVII стст.*, materiały konferencji historyczno-krajoznawczej „Да 80-годдзя Полацкага краязнаўчага музея”, Połock 2008, s. 47–55.

(średnio 325,7 dymy oraz 19 koni)³². Najznamienitszym rodem szlacheckim na Połoczczyźnie byli Korsakowie. W 1552 r. najbardziej zamożny przedstawiciel tego rodu Dymitry Korsak obejmował swoim majątkiem 486 gospodarstw chłopskich i wystawiał 26 jeźdźców do wojska; Wasyl Korsak miał 257 gospodarstw chłopskich i wystawiał 20 jeźdźców³³. Oprócz Korsaków znaczącymi rodami szlacheckimi były Bystrejscy i Łukomscy³⁴. Korsakowie mieli najliczniejszą reprezentację w urzędach ziemskich w końcu XVI i na początku XVII w.: podkomorzy Anikej Korsak (1570 – około 1582), chorąży Grzegorz Korsak (około 1585–1589), chorąży Dymitry Korsak (1589–1594), chorąży Jan Korsak Hałubicki (1597–1621) etc. [50, s. 73–80].

Niektórzy przedstawiciele szlachty połockiej dostawali urzędy senatorskie. Na przykład, Piotr Stabrowski w 1602 r. został nominowany na urząd kasztelana parnawskiego (do tego czasu był starostą trejdańskim), a chorąży połocki Dymitry Korsak w 1620 r. został kasztelanem derpckim w Inflantach. Józef Korsak, który piastował urzędy sędziego ziemskiego oraz wojskiego, od 1597 r. został kasztelanem połockim i mińskim. W latach 1621–1624 kasztelanem połockim, a po 1625 r. wojewodą smoleńskim był Jan Korsak Hałubicki³⁵. Wymieniony wyżej Piotr Stabrowski występował jako znany działacz polityczny, uczestnik licznych sejmów, jeden z liderów rokoszu w latach 1606–1609. Należy jednak stwierdzić, że nawet najbardziej potężni przedstawiciele szlachty połockiej nie byli w stanie równać się swoją pozycją polityczną oraz społeczno-ekonomiczną z magnaterią WKL.

Wedle stanu konfesyjnego z wieku XVI większość szlachty połockiej była wyznania prawosławnego. Jednak już w połowie XVI w. zaczęły się wśród niej szerzyć idee reformacji. Na przykład, aktywnymi zwolennikami protestantyzmu zostali Franckiewiczowie-Radziwińscy. W Połocku społeczność protestancka istniała już od 1563 r. Po wyzwoleniu spod okupacji moskiewskiej wojewoda połocki Mikołaj Dorohastajski założył

³² М. Спірыдонаў, *Полаччына ў сярэдзіне XVI ст....*, op. cit., s. 6, 19.

³³ Тамże, s. 7.

³⁴ В. Варонін, *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст....*, op. cit.; В.И. Пичета, *Полацкая земля в начале XVI в....*, op. cit., s. 32–33.

³⁵ А. Радаман, В. Галубовіч, Д. Вілімас, *Земскія ўраднікі Полацкага ваяводства (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)*, „Полацкія гістарычныя запіскі” 2004, Т. I, s. 74, 76.

w mieście nowy zбір. Korsakowie utworzyli jedną z najbardziej licznych w WKL grup ewangelików szlacheckich. W przypadku zaś katolików, jeszcze w drugiej połowie XVI w. stanowili oni mniejszość w szeregach szlachty miejscowej. Wpływy katolicyzmu istotnie rozszerzyły się na Połoczczyźnie tylko w pierwszej połowie XVII w. W tym czasie na wiarę katolicką nawraca się większość przedstawicieli rodu Korsaków oraz innych wpływowych szlachciców³⁶.

Badanie kultury politycznej szlachty połockiej obejmuje trzy aspekty według programu metodologicznego E. Opalińskiego:

- stosunek szlachty do istniejącego systemu politycznego i jego instytucji;
- wartości i normy społeczno-polityczne szlachty;
- reakcja szlachty na decyzje instytucji politycznych oraz wymagania i życzenia szlachty w stosunku do systemu politycznego.

Stosunek szlachty do istniejącego systemu politycznego i jego najważniejszych instytucji

Ten aspekt zawiera charakter pojmowania przez szlachtę głównych pojęć-symboli związanych z istniejącym systemem politycznym, takich jak „Rzeczpospolita”, „ojczyzna”. Do tegoż warto zaliczyć też wiedzę społeczności szlacheckiej na temat istoty ustroju społeczno-politycznego i funkcji państwa oraz postawę szlachty wobec oddzielnych instytucji politycznych.

Pojęcie „Rzeczpospolita” było terminem najszerzej rozpowszechnionym wśród szlachty i dotyczył politycznego układu państwowego. E. Opaliński i P. Łojka w swoich badaniach inaczej traktowali znaczenie tego pojęcia. Według E. Opalińskiego, Rzeczpospolita w świadomości szlachty była rozumiana jako państwo, jako całość stanów sejmujących (król, senat i izba poselska) oraz jako całość stanu szlacheckiego³⁷. P. Łojka rozpatrywał pojęcie Rzeczypospolitej w związku z koncepcją ojczyzny

³⁶ В. Галубовіч, *Канфесійная праблематыка...*, op. cit., s. 179–182; В.У. Галубовіч, *Каталіцкая царква ў Полацкім ваяводстве...*, op. cit.; В.У. Галубовіч, *Праваслаўная шляхта...*, op. cit.

³⁷ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 27–30.

i wyodrębnił jej trzy warianty: Rzeczpospolita Obojga Narodów, jako wspólny twór państwowy bez odniesienia do definicji ojczyzny; Rzeczpospolita, jako ojczyzna w formie dwóch czynników – Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego; zidentyfikowanie Rzeczypospolitej i ojczyzny³⁸.

W instrukcjach sejmikowych szlachty połockiej dominowało rozumienie Rzeczypospolitej jako państwa. Niekiedy chodziło o państwo wspólne obojga narodów bez specjalnej artykulacji: „[...] Pewni będąc cnoty y zyczliwosci Ich M ktorey w służbie Rzeczy Pospolitey od Ich M zawsze doznawaliśmy [...]”³⁹; „Naprzod za obmyszliwanie Je Kr M (ę) stwo ktore o dobrym i pożytecznym Rpтей cznic raczy pospołu z inszemi pany posły podziękowanie uczynic”⁴⁰.

Zjawiskiem rozpowszechnionym w tym czasie było akcentowanie uwagi na dualistycznej naturze Rzeczypospolitej. E. Opaliński i P. Łojka wskazywali na wyrazy z instrukcji poselskiej sejmiku połockiego na zjazd jędrzejowski w marcu 1607 r. o „Rzeczy Pospolitey naszej wspólney tak Koronney yako y Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁴¹. W instrukcji poselskiej na zjazd lubelski 1606 r. też chodzi o „wszytkiej Rzeczy Pospolitey tak Coronny yako y Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁴². Często instrukcje te zalecały możliwość wykorzystania terminu „Wielkie Księstwo Litewskie”. Termin ten został niejednokrotnie użyty w instrukcji z 1606 r.⁴³

Jednocześnie instrukcje sejmików połockich stosują termin „Rzeczpospolita” w znaczeniu społeczności szlacheckiej. W instrukcji poselskiej na zjazd lubelski w 1606 r. chodziło o to, że szlachta zjechała się na zjazd stężycki w celu obmyślenia „naprawy” swoich praw i wolności oraz zniesienia „urazy Rzeczy Pospolitey”⁴⁴. W związku z tym „urazy Rzeczypospolitej” należy rozumieć nie tyle jako zagadnienia państwowe, ile

³⁸ П.А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель...*, op. cit., s. 87–88.

³⁹ AGAD, AR, Dział II, Nr 507.

⁴⁰ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г....*, op. cit., s. 71.

⁴¹ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 28; П.А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель...*, op. cit., s. 87; AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 1.

⁴² AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1.

⁴³ BCzart., Sygn. 2234, s. 237; AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1–2; AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 3.

⁴⁴ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 2.

„urazy” w odniesieniu do stanu szlacheckiego wywołane polityką dworu Zygmunta Wazy. Mowa o „urazach” wiąże się z problemem zachowania szlacheckich praw i wolności. W taki sam sposób należy rozumieć Rzeczpospolitą w innym fragmencie tej instrukcji poświęconym kwestii kary, co miało w założeniu prowadzić do ograniczania praw i wolności szlacheckich: „[...] tak jakoby y na potem żaden się nie ważył mimo prawa wolności około Rzeczy Pospolitey stanowić zawirać y praktykować [...]”⁴⁵. W czasie rokoszu takie łączenie Rzeczypospolitej ze stanem szlacheckim było szczególnie rozpowszechnione. W związku z tym można przytoczyć tezę E. Opalińskiego o tym, że rozumienie Rzeczypospolitej jednocześnie jako państwa oraz społeczności szlacheckiej stanowiło istotę szlacheckiej koncepcji państwa, którego obywatele czują się nie tylko obiektem wpływu wewnętrznego, ale przede wszystkim aktywnym podmiotem polityki państwowej⁴⁶.

W instrukcjach sejmików połockich często posługiwano się wyrazem „ojczyzna”. Na przykład, w instrukcji poselskiej na zjazd jędrzejowski w 1607 r. określono ją jako „stała y nieodmienna chęć i miłość swoje ku spólniey oyczyźnie naszey”, „chęć naszą zycziwą i szczirą ku oyczyźnie”⁴⁷. W instrukcji z 1608 r. wymieniono: „[...] wszystkie artykuły zgodą naszą spólnie namowione Jch M. P. posłom podane y powierzone mają Jch M dobrze uważając potrzeby y zdrowosc Oyczyzny z stany wszystkimi tak na Ziezdzie wprzod słonimskim iako y na walnym seymie znayzac y concordowac co by z dobrym y pożytecznym nas wszystkich y Oyczyźnie naszey było”⁴⁸. W takim sensie ojczyzna była faktycznie utożsamiana z Rzeczpospolitą. Koncepcja ojczyzny była podkreślana w szerokim sensie jako jedność Królestwa Polskiego i WKL. Biorąc pod uwagę, że pojęcie Rzeczypospolitej, oprócz elementu państwowego, zawierało jeszcze stanowy, można domniemywać, że w czasie wspólnej walki rokoszowej szlachty koronnej i litewskiej o swoje prawa i wolności dominowały wyobrażenia o „ojczyźnie wspólnej”.

Analiza pojęć symbolicznych związanych z systemem politycznym potrzebuje w związku z tym przeanalizowania postaw szlachty wobec istoty

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 30–31.

⁴⁷ AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 2.

⁴⁸ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г.*..., op. cit., s. 72.

ustroju społeczno-politycznego i funkcji państwa. Powszechna w myśli społeczno-politycznej XVI–XVII w. była wizja Rzeczypospolitej jako monarchii mieszanej (monarchia mixta) zgodnie z terminologią arystotelesowską. Wynika z tego, że źródłem ustroju państwowego jest harmonijne współdziałanie trzech stanów – króla, senatu i szlachty, które odzwierciedlały trzy elementy systemu politycznego – monarchiczny, arystokratyczny i demokratyczny. Warto zauważyć, że wszystkie niemal ugrupowania polityczne, nie zważając na różnice, postępowały zgodnie z daną koncepcją. Nawet w warunkach ostrych starć politycznych, jak to było w czasie rokoszu, nie pojawiły się idee zasadniczo nowe wobec ustroju politycznego.

Instrukcje sejmików połockich nie zawierają głębokich refleksji teoretycznych na temat istoty ustroju państwowo-politycznego. Jednak generalnie rzecz biorąc można w nich odnaleźć wyobrażenia ważne z punktu widzenia szlachty (przede wszystkim dotyczy to instrukcji rokoszowych). Gwarancję stabilności systemu politycznego widziano w prawie. Instrukcja na zjazd lubelski w 1606 r. zawiera oburzenie z powodu bezprawnego zakończenia sejmu w 1606 r.: „[...] znieważenie praw y wolności naszych przysięga K J M potwierdzonych y opresją głosow wolnych panow posłow woiwodztw y powitow na seym posłanych zniesieniem praw starych takim niesłychanym zawiraniem seymow w tumulciech [...]”⁴⁹. Prawowitość zjazdu szlacheckiego usprawiedliwiona została poprzez jego funkcje skierowane na restytucję prawa⁵⁰. Podobnie legalność rokoszu udowodniona była w instrukcji z 1607 r. na zjazd jędrzejowski: „[...] prawa, wolności y obowiązki iako dawne, tak i teraznieysze nie odstępuiąc ich ni w czym, przy nich się opowiadamy y statecznie trwać chcemy [...]”⁵¹.

Funkcje władzy państwowej w instrukcjach sejmików połockich, jak również innych sejmików Rzeczypospolitej, formułowano dość abstrakcyjnie. Podkreślano przede wszystkim zachowanie pokoju i dobra wspólnego⁵². Takie pojmowanie znalazło swój przejaw w wymogach szlachty wobec władzy dotyczących gwarancji pokoju wewnętrznego i zewnętrznego: „Domowe niebezpieczeństwo tak opatrzyć żeby każdy wolności swej

⁴⁹ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 2.

⁵⁰ Tamże, k. 2–3.

⁵¹ AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 1.

⁵² E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 40–41.

według praw y przysięg J K M używał⁵³; „Z Moskwą pokoju a iż do-
czesnego pilno strzedz”; „Z Turkiem pokoju iako naipilniey strzedz”⁵⁴.

W związku z tym ciekawe jest, w jaki sposób szlachta połocka widzi
miejsce i rolę w systemie politycznym oddzielnych instytucji (król, senat,
sejm oraz rokosz szlachecki).

Króla uważano za jeden ze stanów sejmujących Rzeczypospolitej i jed-
nocześnie za jej zwierzchnika. Nikt spośród szlachty, nawet radykalni
działacze rokoszu, nie kwestionowali monarchii jako instytucji. Stosunek
do osoby królewskiej był oparty na osobliwej powadze i poszanowaniu⁵⁵.
Nawet w instrukcji poselskiej na zjazd lubelski w 1606 r., treściowo naj-
bardziej opozycyjnej, zarządca państwa występuje jako „Jego Królewska
Mość, pan nasz miłościwy”⁵⁶. Nie zważając na niezadowolenie z polityki
króla, szlachta powstrzymywała się od bezpośredniej krytyki osoby kró-
lewskiej. Przykładem tego występuje mowa wyżej wymienionego Piotra
Stabrowskiego na sandomirskim zjeździe rokoszowym w sierpniu 1606 r.,
gdzie odpowiedzialność za błędy w polityce królewskiej adresowana była
do senatorów⁵⁷. W instrukcji z 1611 r. szlachta połocka, sprzeciwiając się
przedłużeniu wojny z Moskwą, obarczała winą za to „autorów” wojny, ale
nie bezpośrednio króla⁵⁸. W tym samym czasie jednak szlachtę Rze-
czypospolitej cechowała nieufność wobec króla, co już zauważył E. Opaliński.
Był to skutek domniemań o immanentne dążenie monarchów do władzy
absolutnej⁵⁹. Dlatego szlachta zawsze okazywała zakłopotanie wobec zo-
bowiązań króla do ograniczenia jego władzy. Już od lat 90. XVI wieku
szerzyły się plotki o dążeniu Zygmunta Wazy do absolutum dominium.
Odzwierciedlają to instrukcje sejmików połockich z lat 1597 i 1598 z na-
kazami postępowania króla zgodnie z *pacta conventa*⁶⁰. Taki sam nakaz

⁵³ BCzart., Sygn. 2234, s. 237.

⁵⁴ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г.*..., op. cit., s. 71.

⁵⁵ E. Opaliński, *Kultura polityczna*..., op. cit., s. 53–57.

⁵⁶ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1.

⁵⁷ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce*..., op. cit., s. 284; *Rokosz Zebrzydowski. Materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacya i rokosz w dawnem prawie państwowem polskim*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1893, s. 50–51.

⁵⁸ E. Opaliński, *Kultura polityczna*..., op. cit., s. 138; BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 49.

⁵⁹ E. Opaliński, *Kultura polityczna*..., op. cit., s. 56–57.

⁶⁰ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; BCzart., Sygn. 2234, s. 237.

utrzymuje instrukcja z 1608 r.⁶¹ O postępowanie króla wobec aktów prawnych chodzi również w instrukcji na zjazd lubelski w 1606 r. Podkreślano w niej m.in. prawo do wolnej elekcji⁶².

Warto też zastanowić się nad drugim stanem sejmującym – senatem. Najbardziej trafnie stosunek szlachty połockiej do senatu odzwierciedla instrukcja poselska na zjazd lubelski w 1606 r.: „[...] Ich M M pp. Senatorow, iako strożow praw wolności naszych, aby się w to włożyli y tak do tego J K M wiedli, jakoby te wszytkie urazy Rzeczy Popolitey zniesione byli, y Artykułom ktorym ieszcze dotąd do K J M poprzysiężonym dosić się nie stało, aby się we wszytkim dosic się stało, autoritate sua senatoria w to się wdali [...]”⁶³.

W ten sposób w świadomości szlachty połockiej zakorzenione było powszechne w Rzeczypospolitej wyobrażenie o następujących funkcjach senatu: kontrola, rada (w stosunku do króla) i mediacja (w sprawach konfliktu między królem i obywatelami)⁶⁴. Nierzadko też, szczególnie w czasach ostrych starć politycznych, szlachta oskarżała senat o niewykonywanie swoich obowiązków oraz niewłaściwe doradzanie królowi. Warto w tym miejscu wspomnieć mowę skierowaną przeciwko senatorom Piotra Stabrowskiego na zjeździe sendomirskim.

Bardzo ważną rolę w świadomości szlachty miała instytucja sejmowa, w której widziano prawdziwe wcielenie państwa szlacheckiego, syntezę wątków demokracji bezpośredniej i przedstawicielskiej. Z sejmem obywatele wiązali przede wszystkim swoje nadzieje na realizację własnych wymagań i życzeń. Świadczą o tym już same fakty udziału szlachty w sejmikach, układy instrukcji poselskich. O autorytecie sejmu świadczy też wielką ilość egzorbitancji zamieszczonych w instrukcjach poselskich, których celem była troska o poprawną organizację Sejmu. Instrukcja na zjazd lubelski ilustruje ostre niezadowolenie szlachty połockiej z przyczyny zamknięcia sejmu w warunkach ignorowania ze strony króla i znacznej części senatorów wymagań większości posłów szlacheckich⁶⁵.

⁶¹ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкыя полацкай шляхты на соім 1608 г....*, op. cit., s. 71.

⁶² AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1–3.

⁶³ Tamże, k. 1.

⁶⁴ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 60.

⁶⁵ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1–3.

W związku z tym powstaje pytanie o zmiany w rozumieniu roli sejmu pod wpływem konfliktów politycznych w świadomości szlachty oraz pytanie o jej stosunek do nieformalnych zjazdów szlacheckich i rokосу.

W instrukcji na zjazd lubelski w 1606 r. stwierdzono: „Gdyż na sejmiech przez pany posły swe otrzymać nic nie mogą, insze sprawy potrzeby jako wszytka Rzeczy Pospolitej tak osobliwie woiwodztwa naszego zachodzące fidei forum poruczamy, będąc pewni że wszem ostrzegą praw y wolności naszych [...]”⁶⁶. Deklaracje tego typu były właściwe też dla innych licznych sejmików powiatowych, co świadczyło o rozczarowaniu szlachty co do możliwości realizacji swoich założeń za pomocą sejmu oraz rozwinięciu idei demokracji bezpośredniej, której przejawem był właśnie rokосу. Świadczy o tym mowa Piotra Stabrowskiego na zjeździe lubelskim w czerwcu 1606 r. Polityk stwierdza w niej, że brak jedności senatu ze stanem szlacheckim uwidocznia daremność nadziei na realizację wymagań obywatelskich w sposób tradycyjny. Wyjście z tej sytuacji widziano w rokосу rozumianym jako zjazd całej szlachty Rzeczypospolitej oraz senatorów na czele z królem dla omówienia ważniejszych spraw państwowo-politycznych i rozprawy sądowej nad gwałcicielami praw i wolności szlacheckich (pod którymi rozumiano przede wszystkim senatorów)⁶⁷. Mowa pozwala wyciągnąć wniosek, że prawdziwym suwerenem jest cała zbiorowość szlachty. P. Stabrowski stwierdza: „Do rokосу należy osoba królewska, tak mi sie zda, aby deputaci z województw referowali urazy prywatne i publiczne, gdyż ex privatis personis res constat, i posłać wszystkie do króla i wokować go w pośrodek nas, aby sie nam z tego wszytkiego justifikował, a tych którzy mu tej rady dodawali, nam tu wydał. Nadto zabieźec temu, iż rzeczplita daje królom skrypta do panowania, w mocy je też ma, in tali praesertim casu zatrzymać i odchylić trochę [...] Także i ze strony pp. Senatorów, jeśli ta perturbacja za ich niedbalstwem, czy za radą i pomocą stała się, aby stanęli i nam się justifikowali [...]”⁶⁸. Jak ostrzeżenie wobec króla brzmi inny wariant działań szlacheckich: „[...] swiadczą annales, ze wiele panów degradowano, gdy prawa nie trzy-

⁶⁶ Tamże, k. 3–4.

⁶⁷ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce...*, op. cit., s. 186–187; *Rokосу Zebrzydowskiego...*, op. cit., s. 22–23.

⁶⁸ *Rokосу Zebrzydowskiego...*, op. cit., s. 23.

mali⁶⁹. Przytoczona mowa zawiera w sobie manifestację teorii suwerenności narodowej oraz prawo oporu, którymi charakteryzowała się wczesno nowożytna myśl społeczno-polityczna⁷⁰.

Treść instrukcji na zjazd lubelski wskazuje na popularność poglądów powiązanych z wyżej wymienionymi teoriami wśród szlachty połockiej. 2 lutego 1607 r. szlachta połocka skierowała list do Janusza Radziwiłła z podziękowaniem za jego działalność w sprawie rokoszu. List ten podpisało około 40 osób⁷¹. Instrukcja poselska na zjazd jędrzejowski w marcu 1607 r. zawiera pozytywną ocenę z działalności zjazdów lubelskiego i sandomirskiego. Wskazano w niej brak spełnienia przez króla wymagań szlachty rokoszowej oraz stanowczą decyzję w sprawie przedłużenia rokoszu. Jednym z trzech posłów na ten zjazd obrano Piotra Stabrowskiego. Jednocześnie szlachta wyraziła w instrukcji nieufność wobec sejmu i zrezygnowała z wysłania na sejm swoich posłów⁷². Jednakże wymieniona instrukcja nie odzwierciedlała nastrojów całej szlachty połockiej. Przed sejmem w 1607 r. w jej szeregach miał miejsce rozłam. Część szlachty zorganizowała nowy sejmik i skierowała z jego ramienia posłów na sejm. Instrukcja tego sejmiku również wymagała uwzględnienia życzeń szlachty rokoszowej, których wyrazem były artykuły sandomirskie⁷³.

Mimo że formalnie działacze rokoszu w swoich refleksjach teoretycznych nie wykraczali poza koncepcję monarchii mieszanej, sam rokosz stanowił nieudaną próbę kształtowania nowego systemu politycznego. Szerokie wsparcie wśród szlachty połockiej dla rokoszu było zjawiskiem dość rzadkim. Taką postawę szlachty połockiej można tłumaczyć jej nieistotnym politycznym i ekonomicznym wpływem w sprawach Rzeczypospolitej. Rokosz w tym kontekście może być rozpatrywany jako rywalizacja z wpływami magnaterii.

⁶⁹ Tamże, s. 22.

⁷⁰ O związku myśli rokoszowej z teoriami nowożytnymi patrz: E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 66–67.

⁷¹ AGAD, AR, Dział II, Nr 507; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 239–240.

⁷² AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 1–3.

⁷³ BPAU-PAN, Sygn. 360, k. 190–191.

Wartości społeczno-polityczne i normy zachowań szlachty

Najważniejsze wartości społeczno-polityczne stanowią tu „wolność”, „równość”, „braterstwo”, „zgoda” i poszanowanie do tradycji. Do tego można zaliczyć również normy zachowań politycznych szlachty, świadome rozumienie własnej roli i miejsca w systemie politycznym, sposobów realizacji praw i obowiązków.

Pojęcie wolności często występuje w instrukcjach sejmików połockich, co z zasady jest charakterystycznie dla myślenia politycznego szlachty w Rzeczypospolitej. Z reguły pojęcie to występuje jako „prawa i wolności” albo „prawa, swobody i wolności”. W taki sposób wolność utożsamiano z szlacheckimi prawami i wolnościami stanowymi. E. Opaliński wymienia trzy główne rodzaje wolności szlacheckich: wolność słowa, wolność wyznania, wolność podatkowa⁷⁴.

Wolność słowa oznacza prawo szlachty do wolnego wygłaszania swoich opinii. Manifestacją polityczną tego prawa było włączanie skarg i egzorbitancji do instrukcji sejmikowych oraz ich głoszenie na sejmach przez posłów. Charakterystyczne było to, że organizatorzy rokoshu postrzegali sejm jako miejsce do dyskusji i uprawomocnienia swoich żądań. Można w tym dostrzec lęk przed ograniczeniem przez politykę dworską funkcji sejmowych wyłącznie do spraw podatkowych⁷⁵. Świadomość wartości wolności słowa można obserwować również w instrukcji połockiej na zjazd lubelski w 1606 r. Krytykując bezprawną uchwałę podatków, podczas posiedzenia Sejmu szlachta stwierdza: „A iż conclusia tych podatkow nie zgodna y z wielu w-w i powiatów przeciw temu się protestowali, których głoſy wolne zagłuszane byli”⁷⁶. Nie ma wątpliwości, że protest ten był w znacznym stopniu spowodowany zlekceważeniem opinii przedstawicieli stanu szlacheckiego.

Wolność wyznania przewidywała równość praw szlacheckich niezależnie od wyznania w ramach chrześcijaństwa oraz prawo do zmiany tego wyznania bez obawy przed skutkami prawnymi. Prawo wolności wyznania było gwarantowane aktem konfederacji warszawskiej z 1573 r., który zo-

⁷⁴ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 80.

⁷⁵ Tamże, s. 58.

⁷⁶ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1.

stał włączony do Statutu z 1588 r. Wymagania zachowania pokoju religijnego oraz jego obwarowania przepisami prawnymi brzmią we wszystkich znanych instrukcjach połockich z końca XVI – początku XVII wieku⁷⁷. W instrukcji z 1611 r. szlachta wymagała przestrzegania przepisów dotyczących wolności wyznania prawosławnego zgodnie z konstytucją 1609 r. Powodem tego był konflikt metropolity unickiego Hipacego Pocieja z prawosławnym bractwem wileńskim. Instrukcja zawierała wymóg zwolnienia z więzienia aresztowanego pisarza brackiego Liawoncija Karpowicza. Należy zwrócić uwagę na argumentację: „A yz pisarz ych bracki szlachcic uczciwy, iako go mianują prawem nie przekonany iest wprzód przez prywatną ludzie do wiezienia wzięty. A potem przez różne wiezienie y dotąd iest utrapiony snać w czym prawo nasze pospolitą wolności szlacheckiey są naruszoną [...]”⁷⁸. Wynika z tego, że wolność wyznania była rozumiana przede wszystkim jako szczególny przywilej szlachecki. Godne uwagi jest to, że niezależnie od różnorodności konfesyjnej sygnatariuszami wymagającymi swobód religijnych byli zarówno protestanci i prawosławni, jak i katolicy.

Wolność podatkowa przewidywała zwolnienie szlachty z obowiązujących „poborów”, czyli ówczesnych podatków. Kwestia poborów była jedną z najbardziej skomplikowanych w sejmikach. Często pozwolenie na obłożenie podatkiem było powiązane ze spełnieniem szeregu wymogów. Na przykład, sejmik połocki w 1606 r. przed skierowaniem posłów na zjazd lubelski nie wyraził zgody na obłożenie podatkiem z powodu niespełnienia przez króla i senat postulatów stanu szlacheckiego w sejmie⁷⁹. Instrukcja z 1598 r. nie zezwoliła na obłożenie podatkiem z powodu głodu w Wielkim Księstwie. Podobne argumenty występowały w instrukcjach innych sejmików⁸⁰. Instrukcja z 1608 r. zezwalała na pobór dla potrzeb wojennych w Inflantach, jednak było to uwarunkowane spełnieniem

⁷⁷ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; BCzart., Sygn. 2234, s. 237–238; BPAU-PAN, Sygn. 360, k. 191; В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г....*, op. cit., s. 71; BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 51–52. Szczegółowa analiza tego problemu: В. Галубовіч, *Канфесійная праблематыка...*, op. cit.; Т. Кемпа, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 143, 223, 234, 239–240, 266.

⁷⁸ BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 51.

⁷⁹ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1–2.

⁸⁰ BCzart., Sygn. 2234, s. 238; L. Jarminiński, *Bez użycia siły...*, op. cit., s. 214.

szeregu postulatów wymienionych dalej w tekście instrukcji⁸¹. Wszystko wskazuje na to, że szlachta połocka była świadoma swoich praw dotyczących płacenia podatków, wykorzystując to jako środek nacisku na elity polityczne państwa w celu zabezpieczenia własnych interesów.

Wartością podstawową dla szlachty Rzeczypospolitej była też równość. Ta wartość podkreślała brak hierarchii oraz równe prawa i możliwości udziału w życiu politycznym w ramach stanu szlacheckiego. Znaczenie równości było nierozdzielnie związane z zasadą wolności. Świadczą o tym wspomniane wyżej postulaty rokoszowe dotyczące praw sądowych szlachty wobec senatorów, wyobrażenia o królu i senatorach jako o sługach Rzeczypospolitej, utożsamienie tej ostatniej z stanem szlacheckim.

Koncepcja równości szlacheckiej znalazła swoje odzwierciedlenie m.in. w pojęciu „braterstwo”. Popularny zwrot „bracia naszy” był używany do opisanja jednolitości społeczno-politycznej stanu szlacheckiego w Rzeczypospolitej⁸². Często była przy tym podkreślana identyfikacja państwowa („bracia naszy Wielkiego Księstwa Litewskiego”, „Ich Moście bracia naszy koronne”). W instrukcji poselskiej na zjazd jędrzejowski w 1607 r. posługiwano się zwrotem „panowie bracia naszy koronni y Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁸³. Posługiwano się też pojęciem „miłości braterskiej” jako formułą solidarności stanowej. W instrukcji poselskiej na wymieniony wyżej zjazd jędrzejowski było napisane: „A żeby na tym rokosz wszystko zgodnie z miłości braterskiej zachowuiąc equalitate stanu naszego szlacheckiego [...]”⁸⁴. Przyjaźń braterska mogła istnieć tylko między osobami o tym samym statusie. W ten sposób dla szlachty połockiej dużą wartość miały takie kategorie jak wolność, równość oraz braterstwo rozumiane jako cechy zasadnicze demokracji szlacheckiej.

Fundamentalną wartością szlachecką była też zgoda. J. Ekes, badacz historii politycznej Rzeczypospolitej, wyróżnia to pojęcie jako główne w rozumieniu istoty procesu politycznego w państwie⁸⁵. W instrukcjach

⁸¹ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкыя полацкай шляхты на сойм 1608 г.*..., op. cit., s. 71.

⁸² E. Opaliński, *Kultura polityczna*..., op. cit., s. 89–92; П.А. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель*..., op. cit., s. 92–93.

⁸³ AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 2.

⁸⁴ Tamże, k. 3.

⁸⁵ J. Ekes, *O państwo zgody: Z dziejów ideologii politycznej w Polsce w latach 1587–1605*, Praca doktorska, Warszawa 1974; J. Ekes, *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich: Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001.

sejmików połockich można dostrzec kilka aspektów tego pojęcia. Po pierwsze, to zgoda w znaczeniu kompromisu między równymi wobec prawa przedstawicielami stanu szlacheckiego. Najlepszym przykładem takiego rozumienia zgody jest powołanie się na instrukcję poselską na zjazd jędrzejowski w 1607 r.: „Od nas na rokoshu posłanym wszystko zgodnie ze wszystkimi stany namawiać i zawierać, tak iakobyśmy od opresij wszelakiej wolny być mogli”⁸⁶. Po drugie, zgoda oznaczała wspólne podejmowanie decyzji w jakiejś określonej sprawie na posiedzeniu sejmku. W takim sensie tego pojęcia używano najczęściej. Na przykład, instrukcja z 1611 r. zawierała postulaty, żeby w sejmie sprawa związana z tzw. tumultem i zburzeniem budynku zboru ewangelickiego w Wilnie „za zgodą wszystkich była uspokojona”⁸⁷. W takim samym sensie szlachta połocka na sejmiku w czerwcu 1606 r. nie zaakceptowała ostatnich uchwał sejmowych, dlatego że one „mimo zgodnie niektórych pp. Posłów woiewodztw zupełnych także y innych niektórych z woiewodztw y powiatow protestancie tak Coronnych iako y Wielkiego Księstwa Litewskiego czynione”⁸⁸. Po trzecie, zgoda była pojmowana jako pokój. W instrukcji poselskiej na zjazd lubelski chodzi o to, „aby nie samemi tylko podatkami, ale y zgodzie Rzeczy Pospolitey wedle powinności pańskiej obrona była czyniona”⁸⁹. Do konieczności osiągnięcia zgody odwoływano się zawsze wtedy, gdy zależało na utrzymaniu pokoju konfesyjnego. Należy zaznaczyć, że zazwyczaj rozumienie zgody wśród szlachty połockiej odpowiadało pojmowaniu tego pojęcia przez stan panujący całej Rzeczypospolitej⁹⁰.

Istotną rolę odgrywał też szacunek dla tradycji, co stanowiło nieodłączny element myśli politycznej tych czasów. Zgodnie z tym, wszystkie inicjatywy polityczne, zakładające powstanie zasadniczo nowych zjawisk, musiały zostać uświęcone przez panującą tradycję. Mowa Piotra Stabrowskiego na zjeździe lubelskim w 1606 r. łączyła idee rokoshu i prawa oporu z licznymi przykładami z historii dawnej kraju⁹¹.

⁸⁶ AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 3.

⁸⁷ BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 51.

⁸⁸ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1.

⁸⁹ Tamże, k. 3.

⁹⁰ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 93–96; zob. J. Ekes, *O państwo zgody...*, op. cit.

⁹¹ *Rokosh Zebrzydowskiego...*, op. cit., s. 22–23.

Charakterystycznie było to, że pod pretekstem poszanowania dla tradycji i „praw dawnych” szlachta połocka broniła dawnych przywilejów ziemi połockiej, potwierdzonych przez Zygmunta Augusta w 1547 r.⁹², chociaż treść tych przywilejów nie odpowiadała już nowej sytuacji społeczno-politycznej. Świadczy to o tradycji historycznej w świadomości szlachty oraz o jej poczuciu przynależności, które mimo procesów integracyjnych tkwiły w niej bardzo głęboko.

Z wartości społeczno-politycznych wynikały normy regulujące zachowanie szlachty. Polegało to na działaniu zgodnie z prawem, praktycznej realizacji swobód stanowych, skłonności do kompromisu oraz powściągliwy stosunek do przemocy.

Poszanowanie prawa wynikało z tego, że – jak wskazano wyżej – szlachta utożsamiała państwo ze stanem szlacheckim. Dlatego prawo państwowe traktowano nie jako przymus zewnętrzny, a jako środek regulacji stosunków społecznych stworzony przez szlachtę dla realizacji interesów własnych. W związku z tym wszelkie przejawy łamania prawa spotykały się z ostrą reakcją, jak np. wspomniana wyżej postawa szlachty połockiej na sejmiku w czerwcu 1606 r., która protestowała przeciwko bezprawnemu zamknięciu sejmu oraz apelowała wielokrotnie do króla i senatorów o konieczność poszanowania prawa. W instrukcji z 1611 r. szlachta, broniąc praw wileńskiego bractwa prawosławnego, powoływała się na konstytucję sejmową z 1609 r.⁹³ Przykładem służy tu udział szlachty połockiej w walce stanów WKŁ o udaremnienie nominacji na biskupa wileńskiego polaka Bernarda Maciejowskiego, która była niezgodna z prawem WKŁ⁹⁴. Z punktu widzenia szlachty rokosz był tu zgodny z tradycją, więc zarzuty o jego bezprawne ogłoszenie ze strony zwolenników Zygmunta Wazy zostały zignorowane.

Działalność zgodnie z prawem szła w parze z obroną i realizacją praw i wolności szlacheckich. Świadczy to tym dobitnie cytat z instrukcji na zjazd lubelski w 1606 r.: „[...] yeśliby ktory kolwiek y yakieykolwiek condityj stanu nie maiąc w tym zadnego respektu na osoby winnym pokazał na ktorego by pewne a nie wątpliwe dowody się pokazali, ktoryby

⁹² *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 3; AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 3.

⁹³ BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 51.

⁹⁴ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; BCzart., Sygn. 2234, s. 241.

radą swą y praktykami na opresją stanu naszego rycerskiego a na w in-
szem czemu praw wolności naszych radził praktyki czynic prawo pospolite
znieważał przeciw niemu iawnie y tajemnie czynił do sedyciy y tumultow
przyczynie dawał pokoy pospolity gwałcił, wykłady praw naszych inaczey
niżli słowa opisane się maia czynił, taki każdy iako perduelis Rzeczy
Pospolitey aby karan na wszytkim był, tak yakoby na wszytkie przysze
czasy, pamiątka wieczna zostawała [...]”⁹⁵.

Apele w instrukcjach połockich o konieczności obrony wolności szla-
checkich świadczą o tym, że realizacja praktyczna tego była rozumia-
na jako norma zachowań politycznych. Potwierdzeniem tego są wyrazy
wdzięczności dla posłów na sejm w 1606 r. oraz szlachty zebranej na zjazd
sendomirski, również osobiście dla Janusza Radziwiłła w czasie rokoshu⁹⁶.

Skłonność do kompromisu, jako norma zachowań politycznych, wy-
nikała z pojęć rozpowszechnionych wśród obywateli Rzeczypospolitej. Przez
to m.in. działalność króla oraz senatorów w czasie sejmku w 1606 r. spo-
wodowała reakcję negatywną szlachty połockiej. Dążenie do kompromisu
można dostrzec w akcji poparcia swobód religijnych wśród szlachty róż-
nych wyznań. Kultura kompromisu spowodowała powściągliwy stosunek
wobec przemocy. Szlachta nawet w warunkach konfliktów politycznych,
których przejawem był rokosh, dążyła zazwyczaj do pokojowego rozwią-
zania konfliktu oraz potępiała tych, kto „pokoy pospolity gwałcił”⁹⁷.

Reakcja szlachty na decyzje instytucji politycznych oraz postulaty i oczekiwania w stosunku do systemu politycznego

Zagadnienie to obejmuje sposoby reakcji szlachty na działalność wła-
dzy, które odzwierciedlają stopień poparcia dla systemu politycznego
przez społeczność szlachecką. Dotyczy to również rodzaju postulatów
i oczekiwań szlachty wobec poszczególnych instytucji odpowiednio do po-

⁹⁵ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 3; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce...*, op. cit., s. 157–158.

⁹⁶ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1–2; AGAD, AR, Dział II, Nr 507; AGAD, AR, Dział II, Nr 510, k. 1.

⁹⁷ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 3.

ziomu zaawansowania i norm oraz aktualnej sytuacji społeczno-politycznej i społeczno-ekonomicznej.

W ramach tego zagadnienia należy poddać analizie niektóre kwestie ściśle związane z polityką ogólnopaństwową i regionalną. Są to m.in.:

- funkcjonowanie porządku państwowo-politycznego i prawnego;
- stosunki religijne i polityka państwa w tej sferze;
- prowadzenie polityki zagranicznej;
- funkcjonowanie polityki finansowo-podatkowej.

Postulaty i oczekiwania szlachty połockiej w sferze układu państwo-politycznego oraz reakcje na odpowiednie decyzje były w znacznym stopniu uwarunkowane wyobrażeniami o prawidłowym funkcjonowaniu systemu politycznego i szlacheckimi wartościami społeczno-politycznymi.

Należy tu przede wszystkim wymienić żądania wobec króla o zachowanie ogólnych zasad ustroju państwowo-politycznego, które monarcha zobowiązywał się przestrzegać i które były włączone w *pacta conventa*⁹⁸. W instrukcji z 1598 r. było też zawarte żądanie gwarancji wprowadzenia w życie artykułów henrykowskich, przede wszystkim kontroli działalności króla ze strony 16 senatorów-rezydentów⁹⁹. Zamiar wprowadzenia przez króla monarchii dziedzicznej spowodował żądanie ochrony wolnej elekcji w instrukcji na zjazd lubelski w 1606 r.¹⁰⁰ Sejmik połocki z 1598 r. wezwał do wzmocnienia w systemie parlamentarnym izby poselskiej oraz ochrony jej samodzielności wobec króla i senatu. Ta sama instrukcja zawierała oczekiwanie, że senatorowie nie będą częścią reprezentacji sejmikowej¹⁰¹. Jeszcze bardziej zdecydowanie sejmik połocki opowiadał się za zwiększoną rolą izby poselskiej w systemie politycznym w 1606 r. Mocno krytykowano króla i senat za to, że w konkluzjach sejmowych z ich inicjatywy nie zostały wzięte pod uwagę opinie przedstawicieli szlachty¹⁰². W związku z tym, jak wspomniano wyżej, w latach 1606 i 1607 nastąpiło rozczarowanie w parlamentarnych metodach działalności politycznej, co spowodowało poparcie rokoszu przez znaczną część szlachty połockiej.

⁹⁸ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; BCzart., Sygn. 2234, s. 237; В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты...*, op. cit., s. 71.

⁹⁹ BCzart., Sygn. 2234, s. 237.

¹⁰⁰ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 2.

¹⁰¹ BCzart., Sygn. 2234, s. 237–238; L. Jarminski, *Bez użycia siły...*, op. cit., s. 216.

¹⁰² AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1.

Instrukcje „rokoszowe” skierowane do zjazdów szlacheckich w Lublinie i Jędrzejowie zawierały postulaty, które tradycyjnie były adresowane do stanów sejmowych i dotyczyły, przede wszystkim, obrony praw i wolności szlacheckich. Godne uwagi są postulaty w sprawie prawa do sądenia przez szlachtę tych senatorów, którzy łamią prawo demokracji szlacheckiej¹⁰³.

Charakterystycznym przykładem reakcji szlachty połockiej na łamanie prawa ze strony króla był jej udział w walce obywateli WKL przeciw nominacji Bernarda Maciejowskiego na godność biskupa wileńskiego niezgodnej ze Statutem WKL, która trwała 10 lat i skończyła się sukcesem szlachty litewskiej¹⁰⁴. Miało to swoje konsekwencje w postulatach sejmików z lat 1597 i 1598 o odwołanie nominacji B. Maciejowskiego¹⁰⁵.

Z tego wynika, że szlachta połocka konsekwentnie starała się chronić zasady prawne Rzeczypospolitej gwarantujące stanowi panującemu status aktywnego podmiotu polityki państwowej oraz okazywała zdecydowane reakcje przeciwko zamachowi na ograniczenie praw i przywilejów stanowych.

Postulaty szlachty połockiej w kwestii religii zostały gruntownie zbadańe w pracach W. Hałubowicza, L. Jarminińskiego, T. Kempy¹⁰⁶. Wystarczy tu wymienić główne tezy, sformułowane przez powyższych badaczy. Według nich, wspólną cechą instrukcji dla sejmików połockich są postulaty w sprawie ochrony dla tolerancji religijnej zgodnie z aktem konfederacji warszawskiej, potwierdzenie tolerancji za pomocą przepisów prawnych, obrona wolności wyznania protestanckiego i prawosławnego.

Dokładna wiedza o treści instrukcji sejmiku połockiego z 1597 r. pozwala stwierdzić, że były w niej zawarte tradycyjne dla dokumentów sejmikowych tego czasu żądania do obrony konfederacji warszawskiej oraz pozbawienia godności hierarchów unickich (sejm w 1597 r. był pierwszy po zawarciu unii brzeskiej, który zapoczątkował trwały konflikt między

¹⁰³ Tamże, k. 3.

¹⁰⁴ Patrz: K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności prof. S. Zakrzewskiego*, Lwów 1934; J. Rzońca, *Spór o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, [w:] *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, M. Skorko-Barańska, Białystok 1992.

¹⁰⁵ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; BCzart., Sygn. 2234, s. 241.

¹⁰⁶ В. Галубовіч, *Канфесійная праблематыка...*, op. cit.; L. Jarminiński, *Bez użycia siły...*, op. cit., s. 143, 223, 234, 239–240, 266; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 170–173, 213–217.

prawosławnymi a unitami). Ponadto instrukcja zawierała oskarżenia wobec biskupa połockiego Grzegorza Zagorskiego, któremu zarzucano sprzyjanie w kradzieży srebra w cerkwiach połockich. Szlachta połocka skarżyła się też na miejscowych jezuitów¹⁰⁷. Postawę obywateli połockich w stosunku do jezuitów dobrze ilustruje sprawa na zjeździe wileńskim szlachty WKL w 1585 r. Na tym zjeździe posłowie z województwa połockiego – podkomorzy Anikej Korsak i pisarz ziemski Jury Katowicki sprzeciwili się decyzji Stefana Batorego o ufundowaniu w Połocku kolegium jezuickiego oraz przekazaniu na jego rzecz części dóbr należących do cerkwi prawosławnej. Taka reakcja miejscowej szlachty odzwierciedla jej antykatolickie nastroje¹⁰⁸.

Na sejmiku w 1598 r. został sformułowany postulat dotyczący ochrony pokoju religijnego wedle konfederacji warszawskiej: „Domowe niebezpieczeństwo tak opatrzyć żeby każdy wolności swej według praw y przysięg J K M używał y według sumnienia swego Pana Boga chwalić mógł gwałtu żadnego aby nie czynić no do posłuszeństwa obcego nie przymuszano a to mocnie strzeć aby confederatia w niczym w wątpliwość żadną nie była przewodzona”¹⁰⁹. W wyrazach ogólnych też umieszczono potrzebowanie obwarowania konfederacji konkretnymi przepisami. Szlachta połocka poparła skargę wileńskiego bractwa prawosławnego o zmuszaniu na unię oraz opowiadała za usunięcie od kierowania biskupstwami i majątnością cerkwi „greckiej” zwolenników unii (co faktycznie znaczyło skasowanie unii). Posłami na sejm byli obrane protestanci Piotr Stabrowski i Jakub Siemaszka¹¹⁰.

W instrukcjach „rokoszosowych” kwestia religii nie była podnoszona. Jednak można domniemywać, że obywatele połoccy, którzy uczestniczyli w ich składaniu, popierali postulaty o przestrzeganiu tolerancji religijnej, ponieważ w instrukcjach pozytywnie wyrażano się o projekcie izby poselskiej na sejmie 1606 r. i w artykułach sandomirskich¹¹¹. Pośrednio

¹⁰⁷ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422.

¹⁰⁸ В. Галубовіч, *Канфесійная праблематыка...*, op. cit., s. 180–181.

¹⁰⁹ BCzart., Sygn. 2234, s. 237–238.

¹¹⁰ BCzart., Sygn. 2234, s. 239; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce...*, op. cit., s. 170–173, 213–216.

¹¹¹ Projekt sejmowy 1606 r. przewidywał wprowadzenie kary śmierci za inspirację przemocy religijnej, zakaz przymusu religijnego w stosunku do stanów nieuprzywilejowanych, likwidację unii brzeskiej oraz usunięcie wszystkich wyroków sądowych ograniczających swobodę

wskazuje na to fakt, że instrukcje były podpisane przez przedstawicieli szlachty protestanckiej i prawosławnej. Posłami na zjazd lubelski w 1606 r. zostali wybrani, wedle danych T. Kempy, protestant Józef Jeśman i prawosławny Fryderyk Niemirowicz Szczyt; na zjazd jędrzejowski w 1607 r. – protestanci Piotr Stabrowski i Daniil Korsak oraz prawosławny Piotr Kaninski¹¹². Sejmik, reprezentowany przez tę część szlachty połockiej, która skierowała posłów na sejm w 1607 r., w swojej instrukcji umieścił wniosek o potrzebę kompromisu z rokoszanami i wzięcia pod uwagę artykułów sendomirskich. Również instrukcja zawierała postulat dotyczący wyboru biskupów połockich przez szlachtę miejscową oraz przejmowania majątków biskupich w razie śmierci hierarchy, obrony praw wileńskiego bractwa prawosławnego¹¹³. Ostatnie życzenia, zgodnie z T. Kempą, świadczą o czynnym udziale szlachty prawosławnej w działalności sejmiku (jednym z posłów na sejm został prawosławny Daniil Szczyt Zabielski), mimo że uczestniczyło w nim również kilku unitów na czele z biskupem połockim Gedeonem Brolnickim¹¹⁴.

Instrukcja 1608 r. zawierała ogólne postulaty „procesu” konfederacji warszawskiej oraz ochrony majątku cerkwi prawosławnej. Następnie szlachta połocka wzięła pod uwagę skargę wileńskiego bractwa prawosławnego w sprawie ucisku i jej wniosek o obronę¹¹⁵.

Bardziej zdecydowane stanowisko w kwestii religijnej wyrażała instrukcja poselska na sejm w 1611 r., która z punktu widzenia T. Kempy jest wyraźnym przykładem współpracy szlachty prawosławnej i protestanckiej. Na uwagę zasługuje to, że posłem na sejm został wybrany jeden z najbardziej konsekwentnych zwolenników takiej współpracy, Piotr Stabrowski, który był wcześniej skazany za udział w rokoszu (szlachta na sejmiku wymagała pełnej amnestii P. Stabrowskiego ze zwrotem skonfiskowanego

wyznania. Podobne żądania łącznie z projektem ograniczenia działalności jezuitów w Rzeczypospolitej były zawarte w artykułach sendomirskich: W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe...*, op. cit., s. 572–573, 580.

¹¹² T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 223, 239.

¹¹³ BPAU-PAN, Sygn. 360, k. 190–191; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 239; H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, s. 294.

¹¹⁴ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 239.

¹¹⁵ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г...*, op. cit., s. 71–72.

majątku). Szlachta połocka żądała ukarania winnych zburzenia budynku zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w 1611 r. oraz realizacji konstytucji sejmowej 1609 r. gwarantującej wolność wyznania prawosławnego. Kolejny raz wyrażono poparcie dla wileńskiego bractwa prawosławnego walczącego z metropolitą unickim Hipacym Pocijem: „[...] dekreta trybunalskie w sprawie ludzi religii greckiego nabożeństwa constitucia sejmu przeszłego roku 1609 warowaną którzy w rozerwaniu metropolita był nie chcą s tych przyczyn aby byli według constituty zachowani y dekreta trybunalskie według tey constitucyi przy mocy swey zostawali”¹¹⁶. Żądano przy tym wprowadzenia zapisu gwarantującego brak przemocy wobec prawosławnych ze strony hierarchii unickiej oraz wypuszczenia z więzienia aresztowanego pisarza Liawoncija Karpowicza. Warto zwrócić uwagę na to, że instrukcja została podpisana nie tylko przez protestantów i prawosławnych, ale również przez znanego szlachcica-unite Ostafieja Korsaka Hołubickiego¹¹⁷.

W taki sposób, mimo różnic politycznych i konfesyjnych, szlachta połocka zdecydowanie występowała w obronie tolerancji religijnej. Przyczyną tego była nie tylko przewaga liczbowa obywateli prawosławnych i protestanckich na Połocczyźnie, ale również moc oddziaływania wartości szlacheckich na rozumienie idei wolności. Zgodnie z tym, wolność wyznaniowa była rozpatrywana jako jeden z aspektów wolności szlacheckiej. Takie poglądy były właściwe również dla szlachty z innych regionów. Jeszcze w latach 30. XVII wieku instrukcje sejmików z lat 1632 i 1638 r. zawierały postulaty zagwarantowania praw dla prawosławnych i protestantów. Przełom można zauważyć dopiero na sejmiku w 1640 r., którego instrukcja zawierała uchwały antyprotestanckie. W tym czasie można już odnotować fakt katolizacji szlachty oraz zmiany w związanych z tym wartościach w sferze tolerancji religijnej¹¹⁸.

Niejednoznaczne było stanowisko szlachty połockiej wobec polityki zagranicznej prowadzonej przez władze Rzeczypospolitej. Najbardziej napięte stosunki na tym czasie układały się z Królestwem Szwedzkim, Carstwem Moskiewskim oraz Imperium Osmańskim. Specyfika stosunków

¹¹⁶ BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 51.

¹¹⁷ BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 51–52; T. Кемпа, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s. 266–267.

¹¹⁸ В. Галубовіч, *Конфесійная праблематыка...*, op. cit., s. 183–185.

ze Szwecją polegała na tym, że Zygmunt Waza w latach 1592–1599 był dziedzicznym królem tego państwa. Brak szerokiego poparcia w Szwecji wymagało od króla częstych wyjazdów finansowanych ze środków Rzeczypospolitej. Na sejmach i sejmikach szlachta żądała w zamian za poparcie w sprawach szwedzkich spełnienia szeregu obietnic danych w czasie koronacji. Jedną z nich była obietnica przekazania Rzeczypospolitej terytorium obecnej Estonii (wtedy Estlandii) przyłączonej do Szwecji po wojnie inflanckiej. Takie żądanie wysunięto na sejmiku połockim w 1597 r.¹¹⁹ Krytyczna sytuacja nastąpiła w 1598 r., kiedy Zygmunt Waza zwołał sejm, dążąc do zgody w sprawie wyjazdu do Szwecji w celu rozpoczęcia walki o władzę z Karolem Sudermańskim. Sejmik połocki, jak większość innych sejmików, wyraził zgodę na wyjazd króla, jednak wyraził zaniepokojenie w związku z perspektywą udziału w wojnie w warunkach braku trwałego pokoju z Moskwą i Turcją: „Aby Corona y Wielkie Księstwo Litewskie w żadną wojnę s Krolestwem Szwedzkim zaciągać nie pozwolili, oglądaiąc nieprzyjacioł pogranicznych tak koronnego iako y Wielkiego Księstwa Litewskiego s ktorými nic zawartego strony pokoju nie mamy”¹²⁰. Jednocześnie warto zwrócić uwagę na to, że szlachta połocka w 1597 i 1598 r. występowała z inicjatywą aktywizacji rokowań pokojowych z Moskwą¹²¹. Dalsze wydarzenia doprowadziły do długiej wojny między Rzeczpospolitą i Szwecją od 1600 r. Brak źródeł nie pozwala zrekonstruować postawy szlachty połockiej na początku wojny. Instrukcja z 1608 r. zawiera opinię o dalszym prowadzeniu wojny; przy tym podkreślana jest konieczność utrzymania pokojowych stosunków z Moskwą i Turcją¹²².

Od 1609 r. Rzeczpospolita była w stanie wojny z państwem Moskiewskim. Zwołanie sejmu w 1611 r. było spowodowane przede wszystkim potrzebą zebrania wojska. Mimo początkowych sukcesów dalsza kontynuacja wojny nie wywołała entuzjazmu wśród znacznej części szlachty Rzeczypospolitej. Instrukcja sejmiku połockiego nie zawierała podziękowania królowi za zwycięstwa wojenne i rozszerzenie granic państwa.

¹¹⁹ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422.

¹²⁰ BCzart., Sygn. 2234, s. 237.

¹²¹ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422; BCzart., Sygn. 2234, s. 237.

¹²² В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г.*..., op. cit., s. 71.

Wśród znanych instrukcji przedsejmowych WKL z 1611 r. to był jedyny przypadek (w Królestwie Polskim wyrazów wdzięczności nie przekazało pięć sejmików). Według E. Opalińskiego, było to zdarzenie bezprecedensowe, naruszające dawne tradycje polityczne¹²³. Szlachta połocka w swojej instrukcji skarżyła się na przedłużanie wojny, na trudności wynikające z wojny ze Szwecją i niebezpieczeństwa ze strony Turcji. Ponadto został potępiony sam fakt wybuchu wojny i były sformułowane żądania ukarania jej organizatorów oraz zakazu rozpoczęcia wojny bez zgody sejmu¹²⁴. Podobny postulat został sformułowany w instrukcji sejmiku lubelskiego z dnia 22 sierpnia 1611 r. E. Opaliński dopatruje się w takich żądaniach momentu przełomowego, gdyż wtedy szlachta Rzeczypospolitej po raz pierwszy podważyła prawo monarchów do rozpoczynania wojen bez zgody sejmu¹²⁵.

W ten sposób analiza instrukcji sejmikowych pozwala dostrzec przeważnie negatywne stanowisko szlachty połockiej wobec wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą oraz dążenie do utrzymania stosunków pokojowych z państwami sąsiadującymi. Takie intencje wyraziste odzwierciedlają nastroje antywojenne obywateli połockich nawet na tle szlachty Rzeczypospolitej w ogóle. Na czym polega takie stanowisko? Duże znaczenie miały nastroje pacyfistyczne panujące wśród szlachty na skutek negatywnej postawy wobec wojen poza granicami państwa, na co zwrócił uwagę E. Opaliński¹²⁶. Należy jednak wziąć pod uwagę istniejącą wówczas sytuację polityczną i społeczną. Wśród szlachty połockiej w tym czasie żyła jeszcze pamięć o wojnie inflanckiej, kiedy Połock razem z częścią województwa pozostawał pod okupacją wojsk moskiewskich. Chociaż na początku XVII wieku Połoczczyzna nie była bezpośrednio miejscem działań wojennych, lecz jej tereny często wykorzystywano dla dyslokacji wojska Rzeczypospolitej. Mieszkańcy nierzadko stawali się ofiarami samowoli żołnierzy. Biorąc pod uwagę brak zamożności większości szlachciców połockich, taka sytuacja miała dodatkowo negatywny wpływ na stan gospodarki. Do tego nadal istniało niebezpieczeństwo

¹²³ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 138–139.

¹²⁴ BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 49; J. Byliński, Sejm z roku 1611, s. 66.

¹²⁵ E. Opaliński, *Kultura polityczna...*, op. cit., s. 138.

¹²⁶ Tamże, s. 200.

rozprzestrzenienia się działań wojennych zarówno ze Szwecją, jak i z Moskwą na tereny Połoczczyzny. Wszystko to, jak się wydaje, w niemałym stopniu przyczyniło się do wykształcenia antywojennych nastrojów obywateli połockich.

Organizacja wojen i przygotowań obronnych była ściśle związana z kwestiami finansowo-podatkowymi. Sprawa podatków (wówczas poborów) tradycyjnie występowała jako pierwszorzędna w instrukcjach sejmikowych, ponieważ zwołanie sejmów przez króla z reguły było spowodowane potrzebami finansowymi na korzyść wojska. Zgoda na opodatkowanie się świadczyła o poziomie dyscypliny społecznej wśród szlachty, ale razem z tym często była ona kojarzona z różnymi postulatami związanymi z obroną interesów obywateli. Instrukcje sejmików połockich w 1608 i nawet 1611 r. zatwierdzają zgodę na opodatkowanie się połączoną ze spełnieniem szeregu warunków¹²⁷. W 1598 r. sejmik połocki nie zgodził się na opodatkowanie z przyczyny głodu, tak jak zrobiły to inne sejmiki WKL¹²⁸. Instrukcja poselska na zjazd lubelski w 1606 r. zawierała brak zgody na wypłatę podatku przyjętego przez poprzedni sejm z przyczyny niezadowolenia szlachty z wyników pracy sejmum¹²⁹. Ciekawe są projekty reformy systemu podatkowo-finansowego zawarte w instrukcjach sejmików połockich w latach 1598, 1606 i 1611, o których jest mowa w badaniach L. Jarmińskiego oraz J. Maciszewskiego¹³⁰. W 1598 r. szlachta połocka potrzebowała przekazania na korzyść skarbu państwa trzeciej części dochodów z królewszczyzn, zysków z mięty oraz wpłaty do skarbcza pewnej sumy pieniędzy przez króla pruskiego i innych lenników Rzeczypospolitej. Wspólnie z innymi sejmikami WKL ponowiono propozycję, żeby koszty łącznie z wypłatą hołdu Chanatowi Krymskiemu („pominków tatarskich”), wzięło na siebie Królestwo Polskie¹³¹. Instrukcja z 1606 r. zawierała też postulat stworzenia stałych źródeł finansowania wojska z dóbr

¹²⁷ В. Галубовіч, А. Радаман, *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г.*..., op. cit., s. 71; BPAU-PAN, Sygn. 365, k. 49.

¹²⁸ BCzart., Sygn. 2234, s. 238.

¹²⁹ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 1.

¹³⁰ L. Jarmiński, *Bez użycia siły*..., op. cit., s. 214–215; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce*..., op. cit., s. 158.

¹³¹ BCzart., Sygn. 2234, s. 238.

państwowych¹³². Miał rację J. Maciszewski, który zobaczył w tych postulatach dążenie drobnej szlachty do przesunięcia ciężaru kosztów finansowych na magnatów, którzy często zostawali dzierżawcami majątków państwowych¹³³.

Oprócz potrzeb w skali ogólnopaństwowej szlachta połocka zawierała w instrukcjach sejmikowych wnioski o charakterze regionalnym dotyczące wyłącznie województwa Połockiego. Najważniejsze z nich to wybór wojewody połockiego oraz likwidacja ceł wewnętrznych w handlu dźwińskim.

Pierwszy postulat pojawia się już w instrukcji w 1597 r.¹³⁴ W formie bardziej rozwiniętej występuje on w instrukcji poselskiej na zjazd lubelski z 1606 r.: „[...] o to się starac maia, aby ten przywilej nasz wcale był trzymany, a co by przeciwnego prawu naszemu było aby to zniesiono moca zjazdu tamtesznego było, a osobliwie iż mamy wolne obiranie wojewody y insze wolności temu należące, tedy aby po śmierci każdego wojewody wolna electia nam zostawała”¹³⁵. Chodzi o to, że przywileje ziemi połockiej wielkich książąt litewskich zawierały pozycję, zgodnie z którą godność wojewody połockiego mogła piastować nominowana osoba wybrana przez szlachtę miejscową: „давати нам воеводу нашого полочаном по их воли. А который будеть воевода наш нелюб, и нам им воеводу нашого дати по их воли”¹³⁶. Na podstawie tego niektórzy wcześniejsi historycy, m.in. W. Piczeta twierdzili, że wojewodowie połoccy byli wybierani przez samych połocczan¹³⁷. Jednak I. Łapo, M. Spiridonau oraz W. Waronin w swoich badaniach wyrażali opinię o formalnym wymiarze tego przywileju i stwierdzali, że w rzeczywistości wojewodowie byli wyznaczeni przez wielkiego księcia¹³⁸. Potwierdza to brak w przywilejach nominacyjnych

¹³² AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 3.

¹³³ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce...*, op. cit., s. 158.

¹³⁴ *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, op. cit., s. 422.

¹³⁵ AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 3.

¹³⁶ *Полюцкие грамоты XIII – начала XVI вв...*, op. cit., wyd. 3, s. 90.

¹³⁷ В.И. Пичета, *Полюцкая земля в начале XVI в...*, op. cit., s. 220–221.

¹³⁸ В. Варонін, *Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст...*, op. cit., s. 28; И.И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя*, Т. 1, Санкт-Petersburg 1901, s. 582–583; М. Спірыдонаў, *Полаччына ў сярэдзіне XVI ст...*, op. cit., s. 7.

województw połockich wzmianek o wyborach połocczan oraz brak samych połocczan wśród wojewodów. Mimo tego szlachta połocka miała świadomość treści przywileju połockiego i dążyła do realizacji umieszczonych w nim postulatów. To świadczy o kontynuowaniu w środowisku szlachty połockiej wyobrażeń na temat autorytetu prawa miejscowego. W. Waronin w badaniach nad sytuacją etnokulturową i religijną na Połoczczyźnie w pierwszej połowie XVI wieku udowodnia fakt istnienia wśród mieszkańców rozwiniętej świadomości regionalnej¹³⁹. Nie ma wątpliwości, że świadomość tę posiadali przedstawiciele wykształconych warstw społeczeństwa, przede wszystkim szlachta. Wymóg instrukcji z 1597 i 1606 r. o zachowaniu przywileju ziemi połockiej, mimo jego archaizmu i niezgodności szeregu postulatów z nową rzeczywistością społeczną, wskazują na to, że elementy świadomości regionalnej z charakterystyczną dla niej tradycją historyczną wykazywali obywatele połoccy jeszcze na początku XVII wieku.

Postulat usunięcia ceł wewnętrznych w handlu dźwińskim zostało zawarte w instrukcjach z 1598 i 1606 r.¹⁴⁰ Połoczczyzna tradycyjnie utrzymywała bliskie relacje handlowe z Rygą. Na obszarze województwa połockiego znajdowały się dwa okręgi celne – w Połocku i w Dziśnie. Myta wzrosło w czasie wojny ze Szwecją w latach 1600–1611. Istnienie ceł wewnętrznych było korzystne dla takich magnatów jak Radziwiłłowie i Sapiehowie, których klienci otrzymywali główne urzędy na obszarach dźwińskich¹⁴¹. Instrukcja z 1606 r. zawiera wniosek na szlachecki zjazd lubelski o likwidację ceł wewnętrznych, ponieważ przeszkadzają one w rozwoju handlu i przyczyniają się do wzrostu cen. Tylko na sejmie w 1607 r. zniesiono myta na towary należących do szlachty w Kokenhauzen i Dyneburgu (Inflanty), jednak podatki od kupców zachowano¹⁴².

¹³⁹ Patrz: В. Варонін, *Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове XVI ст.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2002, T. 17, s. 211–219.

¹⁴⁰ BCzart., Sygn. 2234, s. 239; AGAD, AR, Dział II, Nr 450, k. 3; J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce...*, op. cit., s. 158.

¹⁴¹ В.У. Якубаў, *Сянегі ў барацьбе Жыгімонта Вазы за шведскую карону 1594–1611 г.*, [w:] *Лей Сянега (1557–1633) і яго час: матэрыялы міжнародовай канферэнцыі навукова-теарэтычнай*, рэдкал.: С.В. Марозава, В.У. Галубовіч, А.І. Груша, Grodno 2007, s. 143–147.

¹⁴² Volumina legum, t. 2: Ab anno 1550 ad annum 1609, Sankt-Petersburg 1859, s. 449.

Warto zauważyć, że instrukcja z 1606 r. broniła nie tylko szlachty, ale i mieszczaństwa: „stan szlachecki y kupiecki obciążeni”. Przyczyną takiej solidarności mogły być nie tylko interesy gospodarcze, ale i zachowanie świadomości obywatelskiej mieszkańców ziemi połockiej jeszcze do końca niewypartą przez świadomość stanową. Jednocześnie w instrukcji z 1632 r., w której dużo uwagi poświęcono zapobieganiu rozszerzaniu się stanu szlacheckiego poprzez przyjmowanie nowych ludzi, wyraźnie rysuje się dominacja świadomości korporacyjnej¹⁴³.

Zakończenie

Podsumowując, należy zauważyć, że analiza kultury politycznej szlachty połockiej na przełomie XVI i XVII wieku wykazuje na wysoki poziom aktywności społecznej w ramach tej kultury. Szlachta, przynajmniej ta jej część, która uczestniczyła w pracy sejmików, wykazała się znaczącym działaniem politycznym. System polityczny Rzeczypospolitej był traktowany jako rezultat działalności samej szlachty. Rozumienie przez nią istoty systemu politycznego oraz przekonanie o możliwości aktywnego wpływania na znaczące decyzje polityczne świadczy o jej wysokim poziomie świadomości. Szlachta dobrze znała swoje prawa i gotowa była ich bronić. W świadomości politycznej stanu uprzywilejowanego trwale zakorzeniły się takie wartości jak wolność, równość, braterstwo, zgoda, poszanowanie tradycji oraz wynikające z nich normy zachowań politycznych, takie jak działalność zgodnie z prawem, realizacja praktyczna swobód stanowych, gotowość do kompromisu oraz powściągliwe nastawienie do przemocy. W swoich postulatach politycznych szlachta połocka akcentowała uwagę na konieczności zachowania istniejącego ustroju państwowo-politycznego i prawnego, tolerancji religijnej, prowadzenia polityki zagranicznej z orientacją na stosunki pokojowe z państwami sąsiadującymi, efektywnej organizacji finansów państwowych.

Dane wnioski pozwalają pozytywnie zweryfikować tezę o integracji połockiej społeczności szlacheckiej na przełomie XVI i XVII wieku

¹⁴³ В.У. Галубовіч, *Інструкцыя полацкай шляхты на элекцыйны сойм 1633 г.*, op. cit., s. 54–55.

w ramach kultury korporacyjnej WKL i Rzeczypospolitej. Jednocześnie w kulturze politycznej szlachty połockiej w tym czasie można jeszcze zauważyć przejawy świadomości regionalnej. Dowodem na to jest szacunek dla połockiej tradycji polityczno-prawnej, dobra znajomość przywilejów miejscowych, dążenie do zdobycia przynajmniej częściowej autonomii Połoczczyzny istniejącej w wiekach poprzednich.

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the special character of the political culture in Polotsk Voivodship at the end of the 16th and the beginning of the 17th century. The research of these phenomena is based on the instructions for local parliaments (sejmiks) as a source base and provides for a distinction between three aspects: the attitude of the gentry towards the existing political system and its institutions; social and political values and norms of the gentry; the gentry's response to decisions made by political institutions as well as its requirements and wishes towards the political system. The author has come to the conclusion that the political culture of the Polotsk gentry at the turn of the 16th and 17th century is characterized by high level of political activity.